

שמואל שגב, הקשר המרוקני: המגעים החשאיים בין ישראל למרוקו, סדרת ענייני דיומא, בעריכת אפרים הלוי, תל אביב: הוצאת מטר, 2008, עמ' 255.

ההיסטוריה של יהודי מרוקו אחרי שמרוקו קיבלה את עצמאותה ב־2 במרץ 1956, היא תולדותיו של פינוי כמעט מוחלט של קהילה בת יותר מרבע מיליון יהודים והעברתה המאורגנת למדינת ישראל. ליתר דיוק, אין מדובר כאן ב'ציאה' במונח 'אקסודוס', על משקל יציאת מצרים. יהודי מרוקו לא נהרו ביוזמתם אחרי מנהיג שיוציא אותם מעברות לחירות. האירוע שלפנינו היה 'פינוי', אוקואציה, העברה של אוכלוסייה גדולת ממדים ממדינה למדינה באמצעות גורם חיצוני שהפעיל לשם כך מנגנון מורכב ומסועף. בלי גורם חיצוני זה, לא היה אפשר לעשות זאת בפרק זמן כה קצר (Boubia 2008).

מעבר אוכלוסין זה שם קץ להיסטוריה הארוכה של הקהילה היהודית במרוקו, מן הקהילות הגדולות בתפוצה היהודית, קהילה שהייתה מאגר חשוב לעלייה, ושבהגיעה לארץ נעשתה לעדה הגדולה בישראל. מבחינה זו, השנים שבין קבלת העצמאות של מרוקו למלחמת ששת הימים הן מפנה דרמטי בתולדותיה של קהילה זו.

בראשית קיומה של מרוקו העצמאית ניכרו כהנהגה היהודית שתי מגמות: מיעוט מתקדם תמך בהתלהבות בהיטמעות בחיים המרוקניים ובהשתתפות בבניית המדינה החדשה, ואילו רוב שמרן צידד בשמירה על זהות נפרדת. רוב זה נאחז במסורת אבות ובשוני בין שתי הקהילות כדי לדרוש זכויות נבדלות, ולאו דווקא שוות, בשביל היהודים בהיותם מכלול לאומי, אתני וקהילתי. הנהגת הרוב הדומם יכלה לבסס את ררישות הבדלנות על העובדה הבלתי מוכחשת שעם כל רצונה של מרוקו להיות מדינה דמוקרטית ומתקדמת, על פי הגדרתה היא מדינה מוסלמית לא־חילונית שאין בה הפרדה בין דת למדינה. רק מדינה חילונית מסוגלת לאפשר לקבוצה גדולה של יהודים לראות בעצמם מרוקנים לכל דבר. מיותר לציין שבתקופה זו לא העז איש בקהילה לדבר בפומבי על הגירה ממרוקו ועל עלייה לישראל (בן־גון 2004).

ספרו המצוין של הסופר והעיתונאי שמואל שגב הוא מן הפרסומים המקיפים המעטים החושפים חלק נכבד מחייה של קהילה זו במהלך פינויה ממרוקו ועלייתה לישראל.

היחסים שהתפתחו בין ישראל למרוקו הם ניסיון מיוחד במינו, לצד הדוגמה הירדנית, ליצור קשר דיפלומטי חשאי בין מדינה שהייתה מסוכסכת עם שכנותיה וראתה בכל גורם ערבי-מוסלמי אויב בפועל או בכוח, למדינה ערבית-מוסלמית שראשיה התגברו בקושי על תחושת ההשפלה הקולוניאלית והיו רגישים לכבודם הלאומי ולעצמאות ארצם. אם להוסיף לרגישות זו גם את הזיקה המרוקנית לעולם הערבי ואת האילוצים הנובעים מהחברות בליגה הערבית ומהשפעתו הדורסנית של

הנאסוריים הכלל-ערבי, מתקבלת לכאורה סיטואציה פוליטית שלא הייתה צפויה לאפשר הידברות בין הצדדים. אולם המגעים שהחלו בנושא הקהילה היהודית המקומית התפתחו ליחסים דיפלומטיים בין מדינות.

בדעיכה התברר שחשדנותם של שליחי ישראל כלפי מדינאי מרוקו הייתה חשד שווא: ההנהגה המרוקנית רצתה בתום לב לשמור על קהילתה היהודית, שכישורי בניה, במיוחד במנהל הממשלתי והציבורי, סייעו לה רבות. יש לציין שלמרכה הפרדוקס, מן התקופה הקולוניאלית ואילך פגיעות ביהודים במרוקו היו תוצאות ישירות של הסכסוך הישראלי-ערבי במזרח התיכון ושל עצם קיומה של מדינת ישראל, אף על פי שהקמת המדינה הייתה אמורה לפתור את בעיית הפגיעה ביהודים. עם זאת, ככל שהתגברה מרוקו על בעיותיה הכלכליות, נחלשה ההזדקקות לקהילה היהודית כתחום הכלכלי, ופחתה התנגדות השלטונות להגירת היהודים מן המדינה. ההסכם בדבר היציאה הקולקטיבית היה כרוך בפיוצי כספי על הפגיעה שתיפגע המדינה מעזיבת היהודים.¹ אפשר לחלק את מערכת היחסים בין ישראל למרוקו לשלוש תקופות: בראשונה, בראשית שנות השישים, התקיימו מגעים בנושא ההגירה המשותפת של היהודים ממרוקו; בשנייה, נרקמה מערכת יחסים חשאית בין המוסד הישראלי לבין ארמון המלוכה; ובשלישית, שהחלה בשנות השבעים, התקיימו מאמצי תיווך של המלך חסן השני בין ישראל למצרים ולארגונים הפלסטיניים. ספרו של שגב עוסק בהרחבה בשלוש התקופות וגם בשבע שנות שלטונו של מלך מרוקו בימינו, מוחמד השישי. בביקורתי זו אתרכו בעיקר בשתיים הראשונות, מכיוון שיש להן ביטוי מתועד בכתב בארכיונים.

ספרו של שגב מסתמך על מקורות כתובים רבים, אך מרביתם חד-צדדיים. אף על פי שבתיעוד הישראלי אפשר למצוא דעות מגוונות ואף מחלוקות וויכוחים, חשוב לזכור שהם משקפים רק צלע אחת ביחסי ישראל-מרוקו וביחסי יהודי מרוקו עם מנהיגי

1 עד היום נעשים ניסיונות לשוות ליציאת היהודים ממרוקו אופי דומה לגירוש היהודים מעיראק, ממצרים ומארצות אחרות במזרח התיכון. כלומר, לראות כיציאת יהודים ממרוקו חלק מחילופי אוכלוסין – אוכלוסייה ערבית-פלסטינית עזבה את ארץ ישראל בשנת 1948 ומצאה מקלט בארצות ערב, ובאותה תקופה יצאו קהילות יהודיות שלמות מארצות מוצאן הערביות ועברו למדינת ישראל. חסידי הרגם הזה (למשל, Trigano 2000, 2006, 2009) טוענים שחילופי אוכלוסין אלו צריכים לשמש בסיס לדיון בתביעות ההרדיות לפיצויים על אובדן רכוש, אדמות ונכסי רוח של יהודי ארצות ערב מצד אחד, ושל הפלסטינים שעזבו את ארץ ישראל מצד שני (טיעון זה גובש בדצמבר 1993 ככנס הארצי הרביעי של הארגון העולמי של היהודים יוצאי ארצות ערב, בהשתתפות נציגי ברית יוצאי מרוקו ונציגי הארגון העולמי של יוצאי צפון-אפריקה). ואולם, השוואה זו סותרת את העובדות, שכן חלק מן הפלסטינים נאלצו לברוח ממקומות מושבם, ואילו יהודי מרוקו עזבו את מדינתם למורת רוחם של שלטונות מרוקו ותושביה (ברזילי 2000: 350; Saadoun 2003).

קהילתם. אמנם דברי ראשי השלטון המרוקני מובאים בהרחבה, אך יש להתייחס אליהם בזהירות ולכרוך אם הם נאמנים למקור. לעומת זאת, המקורות המרוקניים הכתובים מעטים. מדובר בעיקר במאמרים בערבית ובצרפתית בעיתונות של הפלגים הפוליטיים במרוקו ובהצהרות פומביות של מנהיגיהם. היעדר מקורות ארכיוניים במרוקו אינו רק פרי הזנחה. אפשר לשער שחלק מהתיעוד הושמד או שהוא עתיד להישאר לא נגיש לחוקרים עוד זמן רב. עם קבלת עצמאותה, תפסו בעיותיה של הקהילה היהודית, ישראל והיהדות העולמית, חלק זניח במכלול הנושאים שהעסיקו את ראשי המדינה המרוקנית הצעירה. מגעיהם של ראשי המדינה עם גורמים יהודיים עולמיים ועם שליחי ישראל המוסווים היו נושא עדין ורגיש והמרוקנים לא רצו להשאיר עקבות כתובים שהיו עלולים להביכם ולגרום להם נזק פוליטי במאבקי הכוח הפנימיים וכיחסייהם עם מדינות ערב. גם אם יש עדויות כתובות על מגעים אלו, למרוקו אין לעת עתה עניין לחשוף אותן ביוזמתה. וכך הסביר ההיסטוריון מוחמד אל-עיאדי את היעדר המחקר המרוקני על התקופה הכתר-קולוניאלית:

אכן קל להיסטוריון לכתוב היסטוריה מדינית של שושלות שנעלמו יותר מלכתוב את ההיסטוריה הפוליטית של מרוקו בת זמננו. לא רק בגלל זמינות ארכיונים במקרה הראשון והיעדר הנגישות אליהם במקרה השני, אלא גם, ואולי בעיקר, בשל הפיקוח הפוליטי המתקיים על כתיבת ההיסטוריה של ימינו. המכשול הוא פוליטי ולא רק אפיסטמולוגי או מתודולוגי. לעומת זאת, יש בתולדות זמננו אפשרויות רבות, בעיקר במישור המתודולוגי, לכתוב את תולדות זמננו, ובמיוחד היסטוריה הפוליטית, הנהנית מהאפשרות להשתמש ב'אנשי זיכרון' וב'ספריות חיות'. אמנם ספריות אלו אינן נפתחות מאליהן, ועדים אחדים אף מתנגדים לכל הזכרה של ההיסטוריה הפוליטית של התנועה הלאומית ופעיליה, אולם שתיקתם היא בעלת משמעות בפני עצמה (Stora 2000, התרגום שלי, י"ב).

למרות שפע התיעוד הישראלי, האירועים החשובים והעדינים יותר ביחסי שתי המדינות נשארו עד כה באפלה מפאת החיסיון שמדינת ישראל הטילה עליהם, אחרים

2 לפי בדיקה שערכתי, בשנת 2007 היו שמורים בגנזך המדינה, בתיק משרד החוץ. בשגרירות ישראל בפרז ובלשכת ראש הממשלה, התיקים החסויים האלה: 'מקס' – ענייני צפון-אפריקה, 1957-1958 תיק 10/3753; 'מצב היהודים בצפון אפריקה' – חומר מדיני 1958-1959, תיקים 8,9,10/209; 'יחסי ישראל, עיראק ומרוקו, מאי 1959 עד אפריל 1960, לשכת ראש הממשלה, א' 16/7225; 'ד"ר הרב קספר על מרוקו דצמבר 1960', תיק 7/4317; 'יחסים מדיניים בין

מהם אפשר לנחש רק את עצם קיומם.² מדובר בראש ובראשונה ב'הסכם הפשרה': ההסכם הכספי בין ישראל לבין המלך חסן השני בשנה הראשונה למלכותו, וגם ברוחות הקשורים לביקורי אישים מן האופוזיציה המרוקנית בישראל. נשארו חסויים גם כל מסמכי המדינה הקשורים למעורבותה של ישראל בפרשת רצח מנהיג האופוזיציה במרוקו מהדי בן-ברכה, לחלקה בסיוע לצבא מרוקו במלחמת הגבולות בינו לבין צבא אלג'יריה בשנת 1963, ובעיקר במלחמתו נגד מורדי הפוליסריו, התנועה הלאומית לעצמאותה של הסהרה המערבית. גם כל שלל פעילויותיה של תחנת המוסד שסייעה לארמון, לצבא ולשירותי הביטחון המרוקניים מפברואר 1963 וככל הנראה עד היום נותרו חסויים. למרות החיסיון ועד להסרתו, ימשיכו מחקרים כמו זה של שגב לסייע בהארת פרטי התמונה.

בעת היותו סופר מעריב כפריו בתחילת שנות השישים התוודע שגב לדמויות מפתח מקרב העוסקים בהגירה המחתרתית של יהודי מרוקו. קשרים אלו עם אחדים משליחי העלייה של המוסד, שליחי הסוכנות היהודית ונציגים ישראלים ויהודים בבירה הצרפתית הולידו את ספרו הראשון: מבצע "יכין": עלייתם החשאית של יהודי מרוקו לישראל, שפורסם בהוצאת משרד הביטחון בשנת 1984. הספר עסק לא רק במבצע "יכין", שבמהלכו הוציאו שליחי המוסד ממרוקו במסווה של פקירי היא"ס (Hebrew Immigrant Aid Society) ועל פי הסכם עם מלך מרוקו, קרוב למאה אלף יהודים, אלא גם במבצעים החשאיים שקדמו לו, מבצעים שבמהלכם הוציאה רשת 'המסגרת' שהקים המוסד במבצעי הברחת גבולות מסוכנים כעשרים אלף יהודים. בספר מבצע "יכין", הראשון מסוגו בתחום, נאלץ שגב, לפי דרישות הצנזורה, להסוות חלק גדול מן הנפשות הפועלות. בזמן שחלף מאז אפשר גנוז המדינה עיון בתיקים רבים הקשורים לנושא, וכמה מהשמות החסויים פורסמו במחקרים אקדמיים ובראיונות בעיתונות. בספרו החדש היה יכול שגב סוף-סוף לחשוף את שמותיהם של שליחים רבים שפעלו במרוקו מערב קבלת העצמאות ועד קרוב לפרוץ מלחמת ששת הימים.

ישראל למרוקו 1961-1960, תיק 32/934; 'יוסף גולן 1960-1961', תיק 9/936; 'גולן 1962-1963', תיק 4/947; 'ג'ו גולן, נחום גולדמן, ינואר 1960 עד דצמבר 1966', ארבעה תיקים: 21,11,01 9/4332; 'התכתבות עם המוסד - הפרשה, ינואר-ספטמבר 1961', תיק 4315; 'התכתבות עם המוסד יוני 1962', תיק 20/4315; 'פעילות המוסד 1964-1965', תיק 25/4326; 'מרוקו - יחסים עם ישראל עם תמונות המלך', תיק 5/3622; 'אחרון ינואר-יוני 1961', תיק 9/3766; אוקטובר 1962; 'עלי בן-ג'לון פברואר-ספטמבר 1962', תיק 22/3767; 'שורקי א', ללא תאריך, תיק 39/3774; 'שליחות שורקי 1963', תיק 2/4326; 'תיאור בן-נחום', מרץ 1961 עד יולי 1964, תיק 21/2784; 'מרוקו, יחסים בדרג ממשלתי, פרשת בול', תיק 28/4042. נוסף על תיקים אלו יש תיקים שיש להם שמות קוד, כמה מהם יכולים להשתייך לנושא שלפנינו.

שני חוקרים, נוסף על החתום מטה, הקדישו את עיקר עבודתם להיסטוריה של הקהילה היהודית במרוקו לאחר מלחמת העולם השנייה. פרופסור ירון צור עשה זאת בהרחבה ובכישרון בספרו קהילה קרועה המסתיים כשנה לפני עצמאותה של מרוקו. חשיבותו של מחקר זה רבה בעיקר לשם הבנת מבנה הקהילה והזרמים הרעיוניים שפיכו בה ערב פעילותם של שליחי מדינת ישראל בתחום העלייה המחתרתית. חלוץ המחקר האקדמי של המעורבות היהודית הבין-לאומית בתחום זכויות היהודים ושל הפעילות הישראלית בתחום ההגירה הוא ללא ספק פרופסור מיכאל לסקר, שהקדיש לכך עשרות מאמרים וגם את ספרו המקיף ישראל והעלייה מצפון אפריקה: 1948-1970, שפורסם בשנת 2006.

חולשתם היחסית של חמשת הפרקים שהקדיש שגב לנושאים אלו נובעת מהתעלמות מסוימת מחוקרים אלו, ובעיקר מפרשנותם את האירועים שהשפיעו על החלטתם של היהודים לעזוב את ארץ הולדתם. תרומתו הייחודית של שגב מתבטאת בעיקר בשמנות הפרקים המתארים את יחסי ישראל עם המלך חסן השני, ובהקדמה לספר הסוקרת את ימי שלטונו של מוחמד השישי. חומר זה חדש לחלוטין ואיש לא כתב עליו קודם. אפשר לנחש שהוא מבוסס ברובו על שיחות עם הדמויות שהשתתפו במגעים בין המדינות במהלך ארבעה עשורים. בחומר כזה יכול להתברך כל חוקר העוסק ביחסים החשאיים בין ישראל למדינות ערב. חשוב להדגיש שספרו של שגב אינו עוסק בהיסטוריה של יהודי מרוקו אלא ביחסים בין-לאומיים, ויש לראות בו מחקר בתחום מרעי המדינה ולא מחקר היסטורי.

שלושת הפרקים שהקדיש שגב לפעילותם של נציגי ישראל בתחום 'ההגנה העצמית' של הקהילה והגירתה ממרוקו,³ שופעים פרטים על מעלליהם במהלך שליחותם, אך ניכרת בהם גישה המעריכה הערכה מופרזת לדעת את דמותו הגואלת של השליח הישראלי, לעומת דמותם הדהויה של מנהיגי הקהילה. עם זאת, לא נרתע המחבר מלרמוז פעמים אחדות שהמחתרתיות של 'המסגרת' הייתה למעשה יחסית. לא רק שהשלטונות ירעו על קיומה והעלימו עין ממנה,⁴ אלא שבכל פעם ששוטרים מקומיים עצרו שליחים ישראלים, דאגו השלטונות לשחררם מיד כדי שלא להסתבך בפרסומים שיחשפו את פעילותם של ישראלים במדינתם. כך קרה אחרי מעצרים של השליחים ג'ורג' בן-נעים (עמ' 79), הזוג רייזל (עמ' 77), זאב עמית (עמ' 89), יונה זבין ועוד. ארבע פעמים הסתובב ראש המוסד איסר הראל בחשאי במרוקו מבלי שאונה לו

3 רשת 'המסגרת' שהקים המוסד במרוקו נועדה במקורה לעסוק בהכשרת צעירים יהודים להגנה עצמית במקרה של פרוצדורות המונים נגד הקהילה, אך עד מהרה התברר לשליחים מישראל שלא היה צורך בהתארגנות זו, והפעילים, שרובם קיבלו הכשרה כנשק, הופנו לעבודה בתחום הברחת הגבולות.

4 ראו דבריו של נחום גולרמן אצל שגב 2008: 74.

כל רע (תברור 1983; הראל 1999). אולם כאשר החליטו שירותי הביטחון המרוקניים להגיב לפרסום הכרוז הישראלי שהאשימם בגרימת טביעתה של ספינת העולים 'אגוז' בינואר 1961 (לסקר 1999; בן-נון 2009), הם עצרו בתוך ימים ספורים את מתנדביה העיקריים של 'המסגרת'. שאר המתנדבים נאלצו לברוח מן המדינה בכוחות עצמם, ובכך חוסלה פעילותה של 'המסגרת' במרוקו. השלטונות לא מנעו את כריחת המתנדבים ושחררו את העצורים אחרי ימים ספורים. גם במקרה זה הקפידו השלטונות שלא לעצור את השליחים הישראליים.

מנהיגים יהודים רבים, בעלי השקפות אידיאולוגיות מגוונות, עיצבו את דמותה של יהדות מרוקו החל מן המחצית השנייה של שנות החמישים. אחדים מהם לא הוזכרו כלל בספר, ובהם הוגה הדעות קרלוס דה נזרי, מאיר טולדנו – שהיה המועמד המועדף להתמנות לשר בממשלה המרוקנית הראשונה, העיתונאי מרק סבח – חבר ועד הקהילה היהודית של קזבלנקה ויד ימינו של בן-ברכה בקהילה, ורבים אחרים. גם חלקו של דוד עמר – מזכיר מועצת הקהילות (Malka 2003), שתרומתו לפעילותה של 'המסגרת' הייתה מכריעה, הוצנע, ואילו חלקו של מקס לב – סגן יושב ראש מועצת העיר קזבלנקה וידידו של בן-ברכה, לא הוזכר כלל. היעדרו של עיסוק בזרמים האידיאולוגיים בקהילה ובמייצגיהם מקשה על הבנת החומר העשיר והמפורט שמספק שגב על השליחים מישראל.

משני האישים היהודים שבזכותם החל המשא ומתן עם שלטונות מרוקו חודשים רבים לפני טביעת 'אגוז', משא ומתן שסוכם בראשית אוגוסט 1961, שגב מזכיר רק אחד: סם בן-אזרף, אינטלקטואל מבריק ממנהיגי הקהילה. בן-אזרף, איש עסקים שהיה מקורבם של המלך חסן השני ושל השר עבד אל-קאדר בן-ג'לון, לא היה חבר במפלגת אל-אִסְתִּקְלָאל (העצמאות), אלא ב'מפלגה הדמוקרטית לעצמאות' (עמ' 106), שבה פעלה שכבה רחבה של אינטלקטואלים מרוקנים. כאשר לשני – למרות הפרסומים בנושא, המחבר מכנה אותו אלפרד (זאק) כהן (עמ' 105), אך שמו הוא ד"ר יצחק כהן-אוליבר. כהן-אוליבר היה ידידו האישי של הנסיך מֶלְאִי חסן, ובזכות תיווכו, לצד סם בן-אזרף, נחתם 'הסכם הפשרה' עם הארמון (Bin-Nun 2009). לאורך כל חודשי המשא ומתן, ממרץ 1960 עד ראשית אוגוסט 1961, ואפילו אחרי שכבר סוכמו רוב פרטי ההסכם, המשיכה 'המסגרת' בפעולות ההגירה הבלתי לגאלית וסיכנה בכך את המגעים עם הארמון. מתוך חשדנות יתר היו רוב נציגי ישראל, ובמיוחד מפקד 'המסגרת' במרוקו אלכס גתמון, משוכנעים שהמרוקנים מוליכים אותם שולל (עמ' 109).

נושא רגיש במיוחד שאינו מוצא את ביטויו בספר זה הוא מאגרי הנשק הגדולים שהועברו מישראל למרוקו, בעיקר במטוסו הפרטי של רב סרן מ"ב האמריקני. ברור, מלכתחילה שמאגרים אלו היו חסרי תועלת של ממש, ושיותר משהגנו על הקהילה,

הם היו עלולים להמיט עליה אסון. כאשר נשאל איסר הראל לשם מה זקוקים לנשק זה במרוקו, השיב 'יהדות צפון אפריקה זקוקה למיתוסים!'.⁵ שגב מביא לידיעתנו מידע בעל ערך מכריע בדבר מידת כשירותה של הספינה 'אגוז' להוביל משפחות עולים לחוף מבטחים בתנאי מחתרת. לדבריו, הודיע האלוטן חיים צרפתי, מפקד הספינה מטעם 'המסגרת', למישה רבינוביץ, המומחה לספנות של מטה 'המסגרת' בפריז כי:

ההפלגה האחרונה נעשתה בליל גשם. מים חדרו לספינה מכל עבר וקרקעיתה נתמלאה מים. המוודות של המעפילים שטו לכל כיוון. למרות הגשמים העזים, המעפילים נצטוו לעלות לסיפון העליון של "אגוז". בסופו של דבר, הספינה הגיעה לגיברלטר כשהמעפילים רטובים עד לשד עצמותיהם (עמ' 93).

עדות זו מתפרסמת בספר שלפנינו בפעם הראשונה, אך לצערנו המחבר אינו מוסר לנו את מקורה. ייתכן שעדות זו היא עדות אישית שגבה המחבר מרבינוביץ, שנפטר בשנות התשעים. עם זאת, קשה לקבל את העובדה שמומחה לימאות נתן את הסכמתו להפעלתה של הספינה לאחר עדות מדאיגה זו. יתר על כן, גם לפי עדותו של המחבר עצמו, לקראת רכישתה של הספינה התריע רבינוביץ שיש לתקן בה כמה ליקויים לפני הפעלתה (עמ' 93). אולם בעת רכישתה של הספינה 'אגוז' בספטמבר 1960, לא היה מפקד 'המסגרת' בצפון-אפריקה שלמה חביליו יכול לפסול את רכישתה, כפי שטוען שגב, מכיוון שכבר מחודש פברואר באותה שנה לא היה בתפקיד, ומחליפו אפרים רונאל הוא שאישר את רכישתה (עמ' 88). שגב מקריש פרק שלם למאמצים הבלתי נלאים שהפעילו מתנדבים, כסם בן-שטרית ורובר אסרף, בחסותם של שמעון פרס ויצחק רבין, החל משנת 1983, להעלות את גופותיהם של עשרים ושניים מתוך ארבעים וארבעה חללי 'אגוז' לקבורה בישראל. הגופות הועלו בסופו של דבר ב-14 בדצמבר 1992 במסגרת מבצע 'איילת השחר'. שאר גופות הנספים נותרו במעמקי הים. בזכות ניסיונו המודיעיני הרב וחלקו במגעים הדיפלומטיים של ישראל במסגרת הסכסוך הישראלי-ערבי והישראלי-פלסטיני, שגב מצליח להציג רקע פוליטי נאות לגילוי הרבים ולחשוף את מאמצי התיווך של המלך חסן השני בין ישראל לשכנותיה. שגב חיבר אחד-עשר ספרים, ובהם כאמור, מבצע 'יכין': עלייתם החשאית של יהודי מרוקו לישראל (1984); סדין אדום: מלחמת ששת הימים (1967); מלחמה ושלוש במזרח התיכון (1969); אנואר סאדאת – הדרך לשלום (1978); המשולש האירני:

הקשרים החשאיים בין ישראל-איראן-ארה"ב (1981); ובדרך בדמשק: חייו ומותו של אלי כהן (1986). הוא גם לימד 'פוליטיקה של המזרח התיכון' במשך עשר שנים באוניברסיטת הופסטר (Hofstra) בלונג איילנד, ניו יורק.

בספר שלפנינו המחבר מקדיש שישה פרקים (נוסף על המבוא והסיכום) ליחסים הדיפלומטיים עם מרוקו שלא בתחום ההגירה היהודית. בשני ספריו על מרוקו הגיש שגב לציבור הישראלי שפע של מידע רב חשיבות, ולמרות הגישה שרווחה בקרב קברניטי המדינה, השכיל להדגיש את ההבדל בין מצב ביטחונה של יהדות מרוקו אחרי העצמאות למצבם של יהודי עיראק, סוריה, לבנון, מצרים, תימן, לוב ואלג'יריה. אף על פי שהיהודים כמעט שלא תמכו בתנועה הלאומית המרוקנית, לוחמיה לא התנכלו ליהודים בשל כך.

עם זאת, לטעמי ספרו החדש של שגב לוקה בכל זאת בגישה פטרנליסטית ומזלזלת מעט כלפי יהדות מרוקו. גישה זו הייתה רווחת בשנות החמישים והשישים בקרב רוב הגורמים בישראל שטיפלו בנושא (בן-נון 2005). חלקה של ההנהגה היהודית המקומית במרוקו ושל השכבה האינטלקטואלית שלה נעלם לחלוטין מעיניו של המחבר. שגב הודה בהתעלמות זו בראיונות עיתונאיים שנערכו עמו בעקבות צאת ספרו החדש. בראיון שהעניק לידיעות אחרונות הכה שגב על חטאו בפרסומי הקודמים: 'לבושתי, הייתי שותף למהלך ההטעיה, ששינה את דמותה של יהדות מרוקו בציבור: היא הוצגה גם כמי שחולצה בעור שיניה לפני שהושמדה וגם כקהילה לא משכילה' (ברגמן 2008.1.25). אולם גם בספר שלפנינו לא הוזכרו כלל זרם ההשתלבות בחברה ובפוליטיקה המרוקנית שסחף את רוב האינטליגנציה היהודית מיד אחר העצמאות, חלקם של היהודים בהנהגת המפלגה הקומוניסטית והכרזותיו של הארגון היהודי-מוסלמי 'אלי-ופאק' ('ההבנה') בזכות ההתבוללות (לסקר 1991; בן-נון 2004, בן-נון 2011). גם חלקם החשוב של מתנדבי 'המסגרת' המקומיים כמעט שלא הוזכר, לעומת האדרת מפעלם של שליחי 'המסגרת', שלעתים סיכנו את חייהם של יהודי מרוקו ללא הצדקה. על פי עדויותיהם של שליחים ישראלים אחדים, במקרים רבים הייתה רמתם התרבותית של החניכים והמתנדבים המקומיים גבוהה מזו של השליחים.⁶ את היהודים תושבי הכפרים מכנה שגב 'בורים ועמי ארצות אך כשירים לעבודה חקלאית' (עמ' 42), למרות שאוכלוסייה זו לא עסקה בעבודת אדמה אלא במסחר זעיר בשווקים השבועיים. היהודים שהיגרו לישראל נטשו את מרוקו ללא מרירות גדולה (Fahim 2009), אך קשה לומר שבהגיעם לישראל 'התגעגעו למרוקו' (עמ' 42). אשר ליחס קברניטי

6 שגב מזכיר שלושה בלבד (עמ' 64). אחד מהם, גד עובריה, אינו מוכר.

7 ערות י"ר (יואל רון, מפקד שלוחת 'בלט', שהייתה אחראית על תנועות הנוער הישראליות), אצל שושני 1984.

ישראל לסלקציה של העולים ממרוקו, קשה להבחין בין ה'טובים' שהתנגדו לסלקציה מתוקף היותם הממונים על העלייה בסוכנות היהודית, ל'רעים' – השרים הכלכליים בממשלה, שלא יכלו לספק עבודה וקורת גג למספר גדול של עולים (עמ' 38-42, 56-57; בן-נון 2008). יש להדגיש גם ששום סכנה קיומית לא הייתה צפויה ליהדות מרוקו אחרי עצמאותה אלא 'תור זהב' כלכלי, כפי שמעידים דבריהם של ראשי 'המסגרת' (יחזקאלי 1988, פרק 10 א': 1).⁸

שגב משתמש לעתים במונחים קולוניאליסטיים ומגדיר את חברי התנועה הלאומית המרוקנית 'פורעים מרוקנים', 'שבטים ברבריים', 'לאומנים' ועוד. זאת ועוד, היהודים לא נטשו את הכפרים ונמלטו לקזבלנקה 'כשרק גופיה על עורם' בשל המאבק הלאומי המרוקני בשלטון החסות הצרפתי. נטישה זו הייתה חלק מתהליך דמוגרפי ארוך שבמהלכו עברו היהודים מן הכפר אל העיר הסמוכה ומערי השדה לעיר הגדולה קזבלנקה. במאבק הלאומי המרוקני נהרגו מוסלמים רבים אך היהודים כמעט שלא נפגעו ממנו, להוציא אירוע אחד בסידי קאסם (לשעבר פטי ז'אן) ליד מְכַנַס בחודש אוגוסט 1954. ברחובה הראשי של עיירה זו נרצחו שישה סוחרים יהודים שנקלעו להתנגשות בין סוחרים מוסלמים לבין כוחות צבא צרפתיים – הסוחרים המוסלמים הכריזו שביתה והחיילים הצרפתיים אילצו אותם לפתוח את חנויותיהם. אירוע זה נותר חרוט בזיכרון הקולקטיבי היהודי גם אחרי עצמאותה של מרוקו.

על פי נתונים שהתפרסמו (Abdou 2009), היחסים הדיפלומטיים בין ישראל למרוקו שלא בתחום ההגירה היהודית ממרוקו, החלו כשלושה חודשים בלבד לפני כניסתו לתפקיד של ראש המוסד החדש מאיר עמית ב-26 במרץ 1963. המגעים הראשונים של ישראל עם מנהיגים מרוקנים בנושא הדיפלומטי לא התחילו עם מקורבי הארמון אלא עם האופוזיציה השמאלנית. החל משנת 1959 היו נציגי ישראל בצרפת משוכנעים שמפלגתו של בן-ברכה מתכננת לתפוס את השלטון במדינה באמצעות הפיכה מזוינת. לשם כך נשלחו הסופר נתן אנדרה שורקי והשליח ג'ו גולן לנהל שיחות עם מנהיג השמאל במרוקו, והזמינו אותו לביקור בישראל. שיחות אלו נערכו במרוקו ובפריז בימי גלותו של בן-ברכה שם (לסקר 2000, Bin-Nun 2008). בראשית 1961, אחרי שנפגש בן-ברכה עם בכיר המוסד יעקב כרוז וביקש ממנו נשק וכספים, הופסקו המגעים ביחזמת ישראל. המגעים הופסקו משום שלנציגי ישראל התברר שההסכם עם המלך חסן השני בנושא יציאת היהודים עומד לצאת לפועל.

המגעים הדיפלומטיים עם הארמון החלו בזכות פגישה שהתקיימה עם הגנרל מוחמד אופקיר בראשית חודש פברואר 1963. בניגוד לטענתו של שגב, טענה שחזור

8 ערות א"ב (אברהם ברזילי), אצל שושני 1964. כמו כן, שיחה עם ארמן סבה, מלקוף, צרפת, 12 בפברואר 2004.

עליה גם אחרים, לאלי תורג'מן, חברו מילדות של הגנרל, לא הייתה שום מעורבות בתיווך בינו לבין נציגי ישראל. לתורג'מן היה קשר רופף בלבד עם שליחי 'המסגרת', ובניגוד לפרסומים הוא לא היה 'סוכן המוסד'. הקשר נוצר כאשר מפקד 'המסגרת' בצפון אפריקה אפרים רונאל והשליח שלמה יחזקאלי יצרו קשר עם קצין משטרה צרפתי יליד אלג'יריה, אמיל בן-חמו, שהיה מיווד עם אופקיר (Bel Aïba et alii 2004).⁹ אופקיר הופגש עם יד ימינו של איסר הראל, יעקב כרוז, בביתו של אמיל בן-חמו ברחוב ויקטור הוגו ברובע השישה-עשר בפריז (כרוז 2000: 164-165).¹⁰

מיד אחרי פגישה זו החלו מגעים קדחתניים עם הגנרל אופקיר ועם סגנו אחמד אל-דלימי, ובהמשך בין ראש המוסד מאיר עמית לבין המלך חסן השני. שגב סוקר בהרחבה את פעילותם של ישראלים רבים מן המוסד, מצה"ל וממוסדות ציבוריים רבים, שהגיעו בזה אחר זה למרוקו כדי להדריך בה, תחילה בליווי שומרי ראשו של המלך, בתחומי המודיעין והתקשורת, ולאחר מכן בתחומי הצבא והחקלאות (אליאב 2005). למוסד הישראלי הייתה נציגות רשמית, אך דיסקרטית, במרוקו, וראשיה נפגשו עם המלך בקביעות לדיווח ולתדרוך. האירוע שביסס את היחסים בין שתי המדינות יותר מכול היה 'מלחמת החולות'. 'מלחמת החולות' פרצה באוקטובר 1963. ועימתה לראשונה את צבא מרוקו עם צבא אלג'יריה, שזה עתה קיבלה את עצמאותה, על תוואי הגבול ביניהן (Abdou 2000). ממועד זה נזקקה מרוקו לסיוע צבאי מישראל, בעיקר בתחום השריון, ולכמה סוגי נשק. לדברי שגב, כל המגעים בתחום זה נעשו בידיעתה של צרפת ובעידודיה של ארצות הברית (עמ' 159). תחום נוסף שבו סייעו נציגי ישראל למרוקנים היה תחום ההשקעות. הכרון ארמונד דה-רוטשילד ונציג משפחת וולפסון הבריטית הגיעו אף הם לרבאט לבדוק אפשרויות השקעה. גם נסיעותיהם לישראל של ראשי שירותי הביטחון המרוקני, אופקיר ואל-דלימי, זוכות בספר זה לסיקור נרחב.

הפרק המיוחד שהקדיש שגב לפרשת בן-ברכה הוא להערכתו החלש ביותר בספר, בשל השגיאות שהיה כדאי להימנע מהן. לטענת שגב, אחרי שנפגש בן-ברכה עם יעקב כרוז ב-28 במרץ 1960 וביקש ממנו נשק כדי לתפוס את השלטון באמצעות הפיכה, הורה בן גוריון לאיסר הראל להעביר לידיעתו של הנסיך מואלי חסן את פרטי הקנוניה של מנהיג האופוזיציה נגדו (עמ' 145). כאמור, איסר הראל מעולם לא הגיע למרוקו בגלוי אלא רק במחתרת, ורק לשם עיסוק בתחום ההגירה המחתרתית. כמו כן, מעולם לא היה להראל קשר עם מלך מרוקו, ובאותה שנה לא היה שום קשר

9 שיחות עם פרנסואה בן-חמו, בנו של אמיל, פריז, 24 באוגוסט 2001. יהודית יחזקאלי, שהשתתפה באירוח של אמיל בן-חמו בביתה, לא זכרה את שמו. הזהיה הסופי נעשה רק אחרי שיחתי עם ראוף אופקיר, בנו של הגנרל, ועם אמו פאטמה, פריז, 5 ביולי 2003.

10 בספרו נמנע כרוז מלהזכיר את שמו של אמיל בן-חמו.

דיפלומטי חשאי בין שתי המדינות. הקשר הראשון עם חסן השני נוצר, גם לדברי שגב, רק בפברואר 1963. כמו כן, לא מתקבל על הדעת כלל שישאל הייתה חושפת את קשריה עם מנהיג השמאל ואת כוונותיו החתרניות, שהיו בין כה ידועות לארמון, אם הייתה משוכנעת שמפלגתו עומדת לתפוס את השלטון.

טעות נוספת קשורה לשיחתו של אלכסנדר איסטרמן, נציג הקונגרס היהודי העולמי, עם יורש העצר באוגוסט 1960 (לסקר 1989; צור 1994; לסקר 1998; Bin-Nun 2003; Nun 2010). בניגוד לדיווח של שגב (עמ' 145), בשיחה זו, שהתקיימה ב-11 לחודש ולא באחד בו, על סמך הפרוטוקול ששלח איסטרמן לשרת החוץ, לא הזכיר הנסיך כלל את שמותיהם של בן-ברכה ושורקי וגם לא פגישות של נציג ישראלי עם מנהיג האופוזיציה השמאלית (לסקר 1991; צור 1994; לסקר 1997; Bin-Nun 2008). "אשר למותו של אופקיר בשנת 1972 אחרי ניסיון הפיכה כושל – הגנרל לא מת 'בנסיבות מסתוריות בתאו בכלא' ולא 'ביריות בתא מעצר' (עמ' 160), אלא נורה בגבו בארמון המלך ברבאט שעות אחדות אחרי כישלון ההפיכה. באשר למותו של אחמד אל-דלימי בשנת 1983 בתאונת דרכים מבוזבזת – אשתו פאטמה זָהֶרָה לא באה אל המלך להביע בפניו את תנחומיה על אובדן איש סודו הנאמן, אלא המלך בעצמו בא לביתה כדי לנחמה על מות בעלה. כמו כן, ג' גולן לא נפגש מעולם עם אל-דלימי או עם אופקיר. כבר משנת 1962 לא היה לו קשר מעשי עם הדיפלומטיה המרוקנית, ומוכן שהוא לא השתתף בהלווייתו של אל-דלימי. גם נוכחותו של נציג המוסד יוסף פורת בהלוויה אינה סבירה בעיניי לאור נסיבות מותו המפוקפקות של אל-דלימי (עמ' 146). דמותו של אופקיר 'כאיש קשוח ואכזר' (עמ' 109) וחלקו המעשי בפרשת חטיפתו של בן-ברכה, גם הם נראים לי שגויים, כיוון שהם מבוססים על עדותו המפוקפקת של העברין הצרפתי ג'ורג' פיגון, שבדה מלכו תיאורי זוועה ומכר את סיפוריו למגזינים צרפתיים.

חשוב להפריך את מה ששגב מגדיר 'עובדה ודאית': את טענתו שאופקיר ואל-דלימי דיברו עם מאיר עמית על רצונם לחסל את בן-ברכה ושהוא התנגד לכך (עמ' 146, 147, 149). טענה זו חסרת היגיון. אל-דלימי ואופקיר לא יכלו לעשות דבר בנושא כה רגיש כמו המעקב אחר בן-ברכה או חטיפתו, בלי הסכמה מפורשת של המלך. כמו כן, בשום שלב לא התכוונו המרוקנים להרוג את מנהיג האופוזיציה המרוקני. אם היו

11 א' איסטרמן לג' מאיר, 6 בספטמבר 1960, אמ"י, חץ, I/4318. העתק כלול גם באצ"ס Z6/1757. ירון צור מעריך שהפגישה הייתה בביתו של סם בן-אזוף ברבאט, אך מתברר שהוא גר בקובלנקה. בשיחות אתי בינואר 1999 פקפק ג' גולן בעצם קיומה של פגישה של איסטרמן עם יורש העצר ובקיומה בבית פרטי (שיחות עם ג' גולן, ירושלים, 23 בנובמבר 1997; שיחת טלפון, 2 בינואר 1999).

מעוניינים בחיסולו לא היו צריכים לחטוף אותו כאמצע היום ברחוב הומה בפריז באמצעות שני שוטרים צרפתיים, הם יכלו בקלות לירות כדור בגבו בז'נבה, בקהיר או באלג'יר. כפי שמציין שגב בעצמו, כוונתם הייתה לשכנעו לשוב למרוקו ולקבל בה תפקיד שר (עמ' 149). בן-ברכה לא היה 'יעד מודיעיני ישראלי'. המעורבים בנושא ידעו על תנועותיו הגלויות כל הזמן וישראלים רבים (וגם מרוקנים) נפגשו אתו לאורך כל תקופת גלותו (עמ' 147, 149-150).

מסקנותיו של שגב שגופתו של בן-ברכה נקברה בשלמותה בחשכת ליל מתחת לאי תנועה בפרכר עממי של פריז ושאופקיר פיקח בעצמו על הקבורה, הן דמיוניות לחלוטין,¹² בדיוק כפי שהתפארויותיו של עובד שירותי הביטחון המרוקניים אחמד אל-ב'ח'ארי – מופרכות, ואין טעם לחזור עליהן (Boukhari 2000). אשר לגורלה של משפחת אופקיר – אחרי חיסולו של מתכנן ההפיכה ביריות בגבו בארמון המלך, נכלאו כל בני משפחתו, אשתו וחמשת ילדיו, כתנאים מחפירים בבתי כלא במדבר הסהרה. אחרי ניסיון בריחה ראשון שחרר אותם חסן השני למעצר בית, וממנו הם שוב ברחו. חסן השני הסווה את בריחתם וטען שהם שוחררו ממעצר. הם גם לא קיבלו חנינה ממוחמד השישי (עמ' 160), מכיוון שלא הואשמו בדבר (Oufkir 370-373).

ארבעת הפרקים ששגב מקדיש למאמצי התיווך של המלך חסן השני בין ישראל לשכנותיה מתועדים היטב, ומגלים עובדות חשובות להבנת עמדותיהם של שני הצדדים במשא ומתן. שגב סוקר בהרחבה ובבהירות רבה את תקופות כהונתם של ראשי המוסד שהחליפו את מאיר עמית: צבי זמיר (1968), יצחק חופי (1974), נחום ארמוני (1982) ושבתאי שביט (1989), של עמיתיהם המרוקנים: אופקיר, אל-דלימי ועבד אל-ח'ק קדירי, ושל נציגי המוסד ברבאט: רפי מידן, סגנו אברהם זאבי ויוסף פורת (כרגמן 1999). למרות קדחת המגעים בתקופה ההיא, יש לציין את התנגדותה של גולדה מאיר בהיותה שרת החוץ וראש הממשלה לניסיונות התיווך של ג'ו גולן ולפגישתו של נחום גולדמן עם חסן השני בשנת 1959. תקופות הזוהר ביחסי ישראל-מרוקו היו ימיו של משה דיין בהיותו שר חוץ כממשלת מנחם בגין וימי עמידתם של יצחק רבין ושמעון פרס בראשות הממשלה. ראש הממשלה הישראלי הראשון שמלך מרוקו קיבל בארמונו היה יצחק רבין (באוקטובר 1976), ליוו אותו אז ראש המוסד יצחק חופי ונציגו במרוקו יוסף פורת. אחריו הוזמן אל הארמון בפעם הראשונה נציג הקהילה היהודית המרוקנית בישראל שאול בן-שמחון, במאי 1977 וביוני 1979. בן-שמחון נפגש עם שר הפנים, עם שר החוץ ועם שר החצר, והעביר להם מסר מיצחק רבין (בן-נון 1983). בפרק על

12 שגב דואג להביא בספרו את ההערה הזאת: 'לאחר מעקב ממושך ואחרי שהוכה כי כל הגרסאות שפורסמו עד כה היו דמיוניות ושקריות, הגעתי למסקנה שהגרסה הבאה – אף היא לא רשמית – היא, אולי, המשכנעת ביותר' (עמ' 151).

שיחותיו של דיין עם סגן נשיא מצרים, מוחמד חסן תהאמי, שגב דואג להפריך את הטענה המקובלת שדיין הבטיח למצרים מראש שהיא תקבל את כל סיני תמורת שלום. ביקורו הראשון של שמעון פרס במרוקו בהיותו מנהיג האופוזיציה נערך ביוני 1978, והמלך קיבל את פניו ברבאט. באותה השנה הגיע לאזור הסהרה המערבית שבשליטת מרוקו קצין בכיר באמ"ן, אהוד ברק, לייעץ לצבא המרוקני בנושא ההגנה על מכרות הפוספטים מפני התקפות מורדי חזית הפוליסריו.

את שני הפרקים האחרונים שגב מקדיש למה שהוא מגדיר בעדינות 'כישלונות ישראלים צורבים', ובשלושתם מכבב שמעון פרס. הראשון הוא סדרת הלחצים המבישים על נשיא צרפת פרנסואה מיטראן לקבל את שמעון פרס ואת מלך מרוקו למפגש פומבי. הצרפתים סירבו לשמש תפאורה ריקה מתוכן לפגישה שנועדה לקדם את מועמדותו של פרס בבחירות לכנסת. כישלון צורב יותר הייתה ועידת איפרן – משלחתו של פרס כמעט גורשה בכוח פנים מועידה זו. ביקור זה היה אמור לחזק את מעמדו של פרס ושל מפלגת העבודה מול הליכוד בהנהגת שמיר, אך המשלחת הישראלית לא הייתה מסוגלת לקבל את הצעותיה של מרוקו בנושא ההכרה באש"ף. כישלון יחסי נוסף היה שגיורה הראוותני של משלחת ישראלית מופרזת בגודלה לקזבלנקה, משלחת שנתנה לשאר המשלחות תחושה של השתלטות ישראלית יהירה ודורסנית על תכניות הפיתוח של האזור.

בפרקים אלו שגב אינו חוסך פרטים מדויקים על מעורבותם של מנהיגים אחדים בקהילה הקנטנטנת של יהודי מרוקו במאמצי התיווך בין מרוקו לישראל. מעורבותם המכרעת של דוד עמר, ואחרייו של רובר אסרף, אנדרה אזולאי וסרג' ברדוגו, במגעים אלו הייתה בעידודו של המלך, שרצה להדגיש את המרכיב היהודי-מרוקני בתולדות ממלכתו ואת מדיניותה הליברלית. גם בצד הישראלי הובלטו יוצאי מרוקו בישראל והיותם גשר כמגעים עם השלטונות בארץ מוצאם. כך נוצר ערוץ שיחות ששגב מכנה 'ערוץ עוקף מוסד', ערוץ שפעלו בו חברי כנסת ושרים יוצאי מרוקו, ובראשם רפי אדרי (בן-נון 1986). ערוץ זה נוצל בעיקר בידי מפלגת העבודה כדי להמשיך כמגעים עם המלך – המפלגה הייתה אז באופוזיציה, ולא הייתה לה שליטה על המוסד.

כשירות לקורא אתקן עוד כמה שגיאות קטנות, שגיאות בלתי נמנעות בעבודה מסוג זה. בסוף נובמבר 1958, מועד פרסום דהיר (צו) המרוקניזציה המחייב עמותות למנות בראשן רק אזרחים מרוקנים, נפסקה פעילותו של הקונגרס היהודי העולמי, אך נציגיו הוסיפו להגיע למרוקו בתכיפות. משרדי היא"ס נסגרו, אך פעילותם של רשת בתי הספר של אורט ושל ארגון הג'וינט לא צומצמה כלל (עמ' 80). אמנם אחד ממנהליה של רשת אורט, ברנר ואנד פולק, התבקש לעזוב את מרוקו בגלל 'פעילות ציונית' (עמ' 84), אך ממשלת מרוקו המשיכה לסבסד את פעילות בתי הספר של הרשת כפי שסבסדה את בתי הספר של אליאנס. ב-9 במרץ 1960 לא הולאמו כל בתי הספר

של אליאנס אלא רק שליש מהם, ומוכן שלא שליש מן התלמידים בבתי הספר של הרשת היו מוסלמים, אלא תלמידים אחדים בלבד.

ב-23 במאי 1960 הוקמה במרוקו ממשלה חדשה. ראש הממשלה עבדאללה אברהים מן האגף השמאלי של מפלגת אל-אסתקלאל הורח, אך מי שהחליפו לא היה אמבארכ אל-ככאי (עמ' 85), ראש הממשלה הראשון אחרי העצמאות, אלא המלך מוחמד החמישי בעצמו, וסגנו היה יורש העצר מולאי חסן. השימוש בדרכונים קבוצתיים ליציאת מהגרים יהודים ממרוקו לא החל במבצע מירל (Mural) באחריות של דוד ליטמן ולא ב'מבצע יכי', אלא כבר במסגרת ההסכם בין ג'ו גולן למוחמד אל-ך'זאוי, ראש שירותי הביטחון המרוקניים, לפינוי מחנה המעבר לעולים 'קדימה' ב-19 ביוני 1956 (לסקר 1991: 167; גולן 2006). אחרי קבלת העצמאות פעלו תנועות הנוער הציוניות 'הבונים', 'השומר הצעיר', 'דרור' ו'הנוער הציוני' בדיסקרטיות, אך שום תנועת נוער רתית לא פעלה במרוקו אחרי עצמאותה (עמ' 80).¹³

לסיכום, שגב עשה עבודה מרשימה ביותר של איסוף חומר ועיבודו, אך מכיוון שהספר שלפנינו אינו מוגש לקורא כעבודת מחקר מדעית-אקדמית, אין הוא מציין את מקורותיו אלא אף משתדל להסתירם. עובדה זו משאירה את החוקרים המעוניינים

13 אציין שגיאנות נוספות: העיתון אל-ך'ראי אל-עאם לא היה ביטאונה של מפלגת אל-אסתקלאל, אלא של המפלגה הדמוקרטית לעצמאות בראשותו של מוחמד חסן אל-ןזאני. ארבעה אנשי צוות ספרדים הפליגו על הספינה. אכן, אחד מהם היה גיסו של הקברניט פרנסיסקו מוריה ריינלדו, אך אף אחד לא היה אחיו. כמו כן, רק מלח ספרדי אחד טבע בים עם חיים צרפתי (עמ' 95) — המכונאי פרנסיסקו (פאקו) פרו רולדן. בעקבות פרסום הכרוח הישראלי בליל 9 בפברואר 1961, נעצרו תחילה במכנאס דוד טולדנו, שכיניו היה 'ג'ימי' (ולא 'דורי', עמ' 97), ועמו שרל בוחצירה, שכיניו היה 'פיאר' (ולא יוחנן אלבו 'מומו', עמ' 97). מאיר אלבו היה מפקד העיר מכנאס מטעם 'המסגרת'. במהלך המעצרים של מתנדבי 'המסגרת' נעצרו פעילים מרכזיים, אך מפקד העיר שרלי-חביב אביטבול לא נעצר (עמ' 97) אלא הסתתר ביומנתו, למרות הנחיות מפקדיו, והצליח לברוח ממרוקו. שר החינוך המרוקני שהלאים שליש מבתי הספר של אליאנס לא היה עבד אל-קאדר בן-ג'לון, שהיה שר העבודה ונטל חלק בהסכם הפשרה לפינויה של יהדות מרוקו, אלא עבד אל-כרים בן-ג'לון. בלשון המקודדת שקבעו נציגי המוסד לצורכי הסוואה כונתה מרוקו 'משוואות' ותושביה 'משוואתיים', ולא 'יבנה'. כינויו של פנחס קריץ (קציר) לא היה 'גאבי' (עמ' 81), אלא 'ג'ינו', ושל יוסף רגב — 'סולי' ולא 'סאמי' (עמ' 109). כינויו של מישל רבינוביץ לא היה 'דאגובר' (עמ' 99), אלא 'אלברטו בריטי'. את הפיוט 'אתה כוננת עולם מראש' מתוך 'סדר העבודה' חיבר לכל הדעות יוסי בן-יוסי, שחי ככל הנראה בארץ-ישראל במאה החמישית, ולא הרמב"ם (עמ' 111). העיתונאי שנשלח למרוקו לייעץ בתחום ההסברה בימי 'מלחמת החולות' היה דוד אגמון (אדוארד אירני), יליד סוריה, ולא דוד ארמון יליד עיראק (עמ' 140). מצער במקצת שכתעתיק שמות ערביים לעברית העדיפו שגב או הוצאת הספרים את ההיגוי הצרפתי על פני הערבי (כגון 'למראני' במקום 'אל-עמראני').

להסתמך על גילוייו, גילויים שלעיתים נמסרו לו אישית בידי גורמים שנטלו חלק באירועים, מתוסכלים מהיעדר האפשרות לבדוק אותם. בספר זה חשף שגב פן חדש ולא מוכר בתולדות שלטונו של חסן השני, פן שנתיניו בארצו יופתעו לגלות. יריביו של המלך באלג'יריה ובחוגים אנטי-ישראליים אינם מהססים בעת האחרונה להשתמש במידע חדש זה כדי לנגח בו את מרוקו (Abdou 2009).

בתולדותיה של הדיפלומטיה הישראלית תרם שגב את חלקו בהארת פן נוסף בכל הקשור ליחסים החשאיים שקיימה ישראל באמצעות המוסד עם מדינה מוסלמית שאין לה יחסים דיפלומטיים גלויים עם ישראל. מידע זה מצטרף לתולדות יחסיה של ישראל עם מדינות מוסלמיות אחרות, בעיקר עם ירדן, ובתקופות מסוימות, גם עם איראן, עם תורכיה ועם אתיופיה.

יגאל בן-נון

ביבליוגרפיה

- אליאב, אריה לובה, 2005. תאומי צביה, תל אביב: עם עובד.
- בן-נון, יגאל, 20.7.1983. 'מיתוס ושיבוש: העלייה מצפון אפריקה', הארץ.
- בן-נון, יגאל, 15.7.1986. 'הצד האחר ביחסי ישראל-מרוקו', הארץ.
- בן-נון, יגאל, 2003. 'התרבות הצרפתית וסוגיית החינוך היהודי במרוקו העצמאית', REEH – כתב עת לחקר העברית באירופה 7: 19-41.
- בן-נון, יגאל, 2004. 'בין אופוריה לאכזבה: הקהילה היהודית אחרי עצמאות מרוקו', גשר – כתב עת לעניינים יהודים 148: 45-59.
- בן-נון, יגאל, 2005. 'דמותה של הקהילה היהודית במרוקו העצמאית בעיני שליחי ישראל', REEH – כתב עת לחקר העברית באירופה 9: 57-70.
- בן-נון, יגאל, 2007. 'המאבק בגילויים אנטי-יהודיים בעיתונות המרוקנית בשנים 1962-1963', קשר – כתב עת לחקר תולדות העיתונות בעולם היהודי ובישראל 36 (סתיו): 123-130.
- בן-נון, יגאל, 2008. 'בחינה מחודשת של סוגיית הסלקציה של העולים ערב עצמאותה של מרוקו', ברית – כתב העת של יהודי מרוקו 27: 102-108.
- בן-נון יגאל, 2009. 'המתקפה התקשורתית הישראלית על מרוקו אחרי טביעת ספינת המעפילים "אגוז" בינואר 1961', קשר – כתב עת לחקר תולדות העיתונות בעולם היהודי ובישראל 38 (אביב): 55-65.
- בן-נון, יגאל, 2011. 'זרם ההשתלבות של היהודים בחברה המרוקנית 1956-1967', פעמים 125-127, קובץ מיוחד: יהודים ערבים? פולמוס על זהות, אבריאל בר-לב, מרים פרנקל ויאיר עדיאל (עורכים), ירושלים: מכון בן-צבי, 235-284.

- ברגמן, רונן, 25.1.2008. 'סודות מרוקו', ידיעות אחרונות, מוסף 7 ימים.
- ברגמן, רונן, 6.8.1999. 'ועל ידו אשתו השחקנית', הארץ, מוסף הארץ.
- ברזילי, אברהם, 2000. 'התהליכים שהביאו למשבר החברה היהודית בארצות האסלאם בתקופתנו', בתוך: יוסף שטרית וחיים סעדון (עורכים), מקדם ומים, כרך ז': יהודי צפון-אפריקה ויהודי המזרח התיכון במאה העשרים — תמורות ומגמות בקהילות ובישראל, חיפה: אוניברסיטת חיפה, 349-369.
- גולן, ג'ו, 2006. דפים מיומן (תרגום מצרפתית: עדה פלדור), ירושלים: כרמל.
- הראל, איסר, 1989. ביטחון ודמוקרטיה, תל אביב: ידיעות אחרונות.
- יחזקאלי, שלמה, 1988. ספר זיכרונות בכתב יד, פרקים 9, 10, 10 א', 11, חיפה, יהודית יחזקאלי, ארכיון פרטי.
- כרוז, יעקב, 2002. האיש בעל שני הכובעים: זיכרונותיו של בכיר במוסד, תל אביב: משרד הביטחון — ההוצאה לאור.
- לסקר, מיכאל מנחם, 1989. 'עליית יהודי מרוקו, מדיניות הממשל ועמדת הארגונים היהודיים בעולם 1949-1956', בתוך: יצחק אברהמי (עורך), שורשים במזרח: קבצים לחקר התנועה הציונית והחלוצית בקהילות ספרד והאסלאם, כרך ב', אפעל: יד טבנקין, 315-367.
- לסקר, מיכאל מנחם, 1991. 'היהודים במרוקו העצמאית: מדיניות הממשל ותפקיד הארגונים היהודיים בעולם (1956-1976)', בתוך: יצחק אברהמי (עורך), שורשים במזרח: קבצים לחקר התנועה הציונית והחלוצית בקהילות ספרד והאסלאם, כרך ג', אפעל: יד טבנקין, 161-212.
- לסקר, מיכאל מנחם, 1997. 'מדינת ישראל ויהודי מרוקו בסבך הפוליטיקה המרוקנית, 1955-1960', מיכאל: מאסף לתולדות היהודים בתפוצות י"ד; רמה-רפ.
- לסקר, מיכאל מנחם, 1999. 'עלייה חשאית ופעילות מחתרתית, מרוקו, 1956-1967', בתוך: חיים סעדון (עורך), בגלוי ובסתר: העליות הגדולות מארצות האסלאם, ירושלים: מכון בן-צבי, 132-159.
- לסקר, מיכאל מנחם, 2000. 'יהודי אל-מהדי: מהרי ותומכיו היהודים במרוקו בשנים 1953-1961', בתוך: יוסף שטרית וחיים סעדון (עורכים), מקדם ומים, כרך ז': יהודי צפון-אפריקה ויהודי המזרח התיכון במאה העשרים — תמורות ומגמות בקהילות ובישראל, חיפה: אוניברסיטת חיפה, 307-324.
- לסקר, מיכאל מנחם, 2006. ישראל והעלייה מצפון אפריקה: 1948-1970, באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב וירושלים: מוסד ביאליק.
- עמית, מאיר, 1999. ראש בראש, מבט אישי על אירועים גדולים ופרשיות עלומות, אור יהודה: הד ארצי.
- צור, ירון, 18.11.1994. 'הנסיך, הדיפלומט והעסקה', הארץ.

שגב, שמואל, 1984. מבצע "יכין": עלייתם החשאית של יהודי מרוקו לישראל, תל אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור.

שגב, שמואל, 1986. 'עלייתם החשאית של יהודי מרוקו לישראל', בתוך: שמעון שטרית (עורך), חלוצים בדמעה: פרקי עיון על יהדות צפון אפריקה, תל אביב: הוצאת עם עובד, 157-171.

שושני, אליעזר, 1964. תשע שנים מתוך אלפיים, חלק ב': 'דברי חברים' – סודי ביותר, עותק אישי של גר שחר, מספר 76, מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית והמוסד לתפקידים מיוחדים של מדינת ישראל, אפריל, (העמודים אינם ממוספרים).

ושחר, גד, ללא שם מחבר, 26.12.1980. 'סופה של אגוז', הביא לדפוס יעקב כרוז, ידיעות אחרונות, מוסף 7 ימים: 10-11, 39.

ותבורי, אמנון, ללא שם מחבר. 25.7.1983. 'כשראש המוסד א' הראל נעצר במרוקו ושוחרר מפני שלא זוהה כישראלי', ידיעות אחרונות, מוסף שורשים.

- Abdou, Meriem, 2009. 'Nos contacts avec le Maroc datent de la guerre des Sables', *Le Courrier d'Algérie* 1682, Alger 14 Septembre: 1, 4-5.
- Bel Aïba, Inès, Younes Alami, Ali Amar & Aboubaker Jamaï, 2004. 'Le Maroc et le Mossad', Dossier spécial et éditorial, *Le Journal Hebdomadaire* 167, Casablanca, 3 au 9 juillet 2004: 3-4, 20-29.
- Bin-Nun, Yigal, 2003. 'La quête d'un compromis pour l'évacuation des Juifs du Maroc', *L'exclusion des Juifs des pays arabes, Pardès* n°34, In press éditions: 75-98.
- Bin-Nun, Yigal, 2004. 'La négociation de l'évacuation en masse des Juifs du Maroc', in *La fin du Judaïsme en terres d'Islam*, dir. Sh. Trigano, Denoël Médiations: Paris, 303-358.
- Bin-Nun, Yigal, 2008. 'Chouraqui diplomate, Débuts des relations secrètes entre le Maroc et Israël', *Perspectives 12, Revue de l'Université Hébraïque de Jérusalem*, réd., F. Bartfeld, Editions Magnes: 169-204.
- Bin-Nun, Yigal, 2010. 'The contribution of World Jewish Organizations to the Establishment of Rights for Jews in Morocco (1956-1961)', *Journal of Jewish Modern Studies* 9, 2: 251-274.
- Boubia, Amina, 2008. 'Les Juifs du Maroc: histoire d'une catastrophe qui n'a jamais eu lieu', *Le Journal Hebdomadaire* n° 341, du 15 au 21 mars 2008, Casablanca: 56-57.

- Boukhari, Ahmed, 2000. *Le secret, Ben Barka et le Maroc, un ancien agent des services spéciaux parle*, Michel Lafont: Paris.
- Fahim, Majda, 2009. 'Juifs marocains, Le prix de l'exil', *Le Journal Hebdomadaire* n° 390 du 4 au 10 avril 2009, Casablanca: 54-57.
- Malka, Victor, 2003. *David Amar ou la passion d'agir*, Biblieurope: Paris.
- Oufkir, Raouf, 2005. *Les invités, Vingt ans dans les prisons du Roi*, Flammarion, Édition de poche revue et corrigée, J'ai lu: Paris.
- Saadoun, Haïm, 2003. 'L'Organisation mondiale des Juifs originaires des pays arabes', *Pardès* 34: 289-293.
- Stora, Benjamin, 2000. 'Maroc, le traitement des histoires proches', *Esprit*, août: 88-103.
- Trigano, Shmuel, ed., 2000. *L'exclusion des Juifs des pays arabes*, *Pardès* 28: Editions In Press.
- Trigano, Shmuel, 31 août 2006. 'Guerre, mensonge et vidéos', *Libération*, Paris: 27.
- Trigano, Shmuel, ed., 2009. *La fin du judaïsme en terres d'islam*, Editions Denoël.